

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HÂREZMŞAHLAR DEVRİNE AİT AZ BİLİLEN BİR KAYNAK: CEVÂHİR-NÂME-Yİ NİZÂMÎ*

JAWÂHER-NÂMA-YE NEZÂMÎ: A LITTLE-KNOWN SOURCE OF THE GREAT SALJUQS AND KHWÂREZMSHAHS

İbrahim DUMAN**

Öz

Son yıllarda Türkiye’de Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar tarihine yönelik çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalarda zikredilen devletler hakkında bilgi veren birçok yazılı kaynak, kitabe ve sikkeden istifade edilmiştir. Çalışmaya konu olan eser, XII.-XIII. yüzyıl Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar ve İran tarihi hakkında ekonomik, sosyal, kültürel, dilbilimi, mineroloji ve metroloji gibi önemli konularda orijinal bilgiler vermektedir. Eserin yazarı Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri'dir. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, hicrî 592/1195-96 yılında telif edilmiştir. Bu kaynak, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin el-Cemâhir fi'l-cevâhir adlı eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış iki özgün cevâhir-nâmeden birisidir. Aynı zamanda bu eser, şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhir-nâmedir. Müellifin maden işleriyle uğraşması, konu ile ilgili kaynaklara vâkıf olması ve başka coğrafyalara seyahat ederek bilgisini artırması kaynağın değerini yükseltmektedir. Neşredilen bu eserin farklı ülkelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Bu durum eserin geniş bir coğrafyada bilindiğini göstermektedir. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'nin Osmanlı cevâhir-nâme yazarları tarafından kullanıldığı bu çalışma ile ortaya konmuştur. Çalışmamızın esas amacı, İran'ın önemli kurumlarından olan Mirâs-i Mektûb'un yayımladığı bu eseri ayrıntılı bir şekilde Türk bilim dünyasına tanıtmaktır.

* Bu makale ile ilgili araştırmalarını bana gönderen Prof. Yves Porter'a teşekkür ederim.

** Dr., İstanbul/Türkiye. dumanlee41@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1454-3052>.

•
Anahtar Kelimeler

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar, İran, cevâhir-nâme.

•
Abstract

In recent years, studies of history of the Great Saljuqs and Khwārezmshahs have increased in Turkey. Many written sources, inscriptions and coins that provide information about mentioned states were used in these studies. The mentioned source provides original information about the Great Saljuqs, Khwārezmshahs, Iran history and important issues like economic, social, cultural, linguistics, mineralogy, and metrology. The author of the source is Muhammad b. Abī al-Barakāt Jawherī-ye Nīshābūrī. Jawāher-nāma-ye Nezāmī was written in hijri 592/1195-96. This source is one of the two original the jawāher-nāmas written in the medieval Islamic world with the work of Abū al-Rayhān Bīrūnī called al-Jamāher fī al-Jawāher. In addition, this work is the oldest jawāher-nāma in Persian, which can be identified until now. The fact that the author dealt with mining works, had a grasp of the resources related to the subject and increased his knowledge by traveling to other geographies enhances the value of the source. This published work has many copies in different countries. This indicates that the work was known in a wide geography. It is revealed with this study that Jawāher-nāma-ye Nezāmī was used by the authors of the Ottoman jawāher-nāma. The main purpose of our study is to introduce this source that was published by the Miras Maktoob, one of the important institutions of Iran, to the Turkish scientific world in detail.

•
Keywords

Jawāher-nāma-ye Nezāmī, Great Saljuqs, Khwārezmshahs, Iran, jawāher-nāma.

Bu çalışmada Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar döneminin yanı sıra genel olarak XII-XIII. yüzyıl İran tarihi hakkında başka kaynaklarda olmayan birçok orijinal bilgiyi ihtiva eden ve Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî tarafından kaleme alınan *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* adlı eser tanıtılacaktır.

1. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*'nin Kaynak Bilgileri

Cevâhir-nâmeler, doğada bulunan taşlar, metaller (madenler), mineraller ve kıymetli taşlar üzerine yazılmış eserlerdir. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*¹, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar devrine ait bir cevâhir-nâmedir. Bu eser Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin (öl. 1061?) *el-Cemâhîr fi'l-cevâhir*² adlı eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış orijinal iki cevâhir-nâmeden bir tanesidir. Aynı zamanda bu eser, şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhir-nâmedir³.

Eser, hicrî 592/1195-96 yılında Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî tarafından telif edilmiştir. Müellifin kendisi, babası ve oğlu maden işleriyle meşgul olup kuyumculuk, oymacılık gibi sanatlarla uğraşmışlardır. Müellif, kendisinin tecrübe ettiği konuları eserin içinde belirtmektedir⁴. Bu nedenle yazarın verdiği bilgilerin ve eserin kıymeti artmaktadır.

Eseri neşreden İrec Afşâr'ın belirttiğine göre eserde altı adet tarih geçmektedir. Bu tarihler hicrî 555/1160, 566/1170-71, iki kere 588/1192-93, 592/1195-96, 593/1196-97'dir⁵. Böylece kaynakta verilen bilgilerin XII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Eserde Sultan Sencer (1118-1157)⁶, Alâû'd-dîn Tekiş (1172-1200)⁷, Gurlu Sultanı Muhammed b. Sâm⁸ ve Sultan Sencer'in emîrlerinden Melik Mueyyed Ayaba⁹ gibi Büyük Selçuklular

¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.

² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhîr fi'l-cevâhir*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.

³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 15; Yves Porter, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, (2008), s. 609-610.

⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 15-16.

⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 19.

⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 121, 133.

⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 114.

⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 114, 121.

⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 188.

(1038-1157), Hârezmşahlar (1097-1231) ve Gurlular'ın (1000-1215) bazı hükümdar ve emîrlerinden bahsedilmektedir.

Müellifin nisbesinden Nişâbûr şehrine mensup olduğu ve orada yaşadığı anlaşılmaktadır. Eserde açık bir şekilde belirtilmese de madenlerin, kıymetli taşların ve minerallerin Nişâbûr'daki yerel adlarını vermesi, eserin Nişâbûr'da yazıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte müellif eserini yazmadan önce seyahate çıkmış ve bilgisini genişletme imkanı bulmuştur. Müellif eserde Ortaçağ İran'ının önemli şehirlerinden Kirmân, Fars Körfezi'nde bulunan önemli limanlardan Kîş Adası, Sîrâf, Bahreyn ve Muskat'a gittiğini belirtmektedir¹⁰. Ayrıca Hârezmşah hükümdarı Alâu'd-dîn Tekîş'in davetiyle Serahs şehrinde bulunduğu bahsetmektedir¹¹. Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla müellifin hatırı sayılır bir sanatkâr olduğu anlaşılmaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyasında âdet olduğu üzere yazarlar eserlerini bir yöneticiye arz ederlerdi. Bu anlamda müellif eserini Hârezmşah hükümdarı Alâu'd-dîn Tekîş'in veziri Sadru'd-dîn Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Bahâu'd-dîn 'Alî b. Ebî'l-Kâsim Ebherî'ye takdim etmiştir. Vezir, Bâtinîler'in düşmanı olduğundan onların suikastı sonucu vefat etmiştir¹².

Eserin tespit edilebilen beş nüshası neşirde kullanılmıştır. Bunlar Kum nüshası (Kitâb-hâne-yi Âyetullah Mar'aşî), Türkiye nüshası (Beyazıt Umumî Kütüphanesi, nr. 1944)¹³, Tahran nüshası (Kitâb-hâne-yi Millî-yi Melik, nr. 3609), Taşkent nüshası (Yazma Eserler Kurumu Kütüphanesi, nr. 1423) ve Lahor nüshası (Pencâb Üniversitesi'ne teslim edilmiş Mahmûd Şîrânî mecmuası, nr. 4707/1656)'dır. Neşirde Kum nüshası esas alınmıştır¹⁴. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'* nin farklı ülkelerde nüshalarının bulunması, eserin geniş bir coğrafyada tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir. Eserin İstanbul'da bulunan Beyazıt Umumî Kütüphanesi'nde yazma nüshasının olması, bu kaynağın Osmanlı cevâhir-nâme yazarları tarafından bilindiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır¹⁵.

¹⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 20.

¹¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 114.

¹² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 21.

¹³ Ramazan Şeşen, yazmanın numarasını 19044 olarak belirtmektedir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Türkiye Kütüphanelerindeki Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4, İstanbul 1984, s. 22. Makalenin Farsça tercümesi için bkz. "Berhî ez-nuseh-i hattî-yi nâşînâhte-yi Fârsî der-kitâbhânehâ-yi Türkiye", Farsça terc. Tevfik Subhânî, *Tahkîkât-i İslâmî*, V-VI, (1366/1987), s. 170-184.

¹⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 21-26.

¹⁵ Meselâ 1699 yılında panzehir özelliği olan taşlar hakkında *Şifâ'iyye* isimli bir risale kaleme alan ve Sultan II. Mustafa zamanında saray hekimi olan Şifâ'î Şaban Efendi, eserinin kaynakları arasında *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*yi de zikretmektedir. Bkz. Muhittin Eliaçık, "Şaban Efendi'nin *Şifâ'iyye* Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, 2012, s.

Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, eserini telif ederken kendi devrinden önce yazılan cevâhir-nâmelerden ve diğer eserlerden direkt veya dolaylı olarak istifade etmiştir. Bu hususta müellifin, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin (öl. 1061?) *el-Cemâhir fi'l-cevâhir* adlı eserini etkin bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. O, birçok kez Bîrûnî'den "üstad" diye bahsetmektedir¹⁶. Müellif, Aristoteles'in taşlar ve madenler üzerine yazılan eserinden¹⁷, Câbir b. Hayyân'ın (öl. 815) *en-Nuhb fi'l-tulsimât*ından¹⁸, Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin (öl. 866?) *Envâ'u'l-cevâhir*inden¹⁹, Huneyn b. İshâk'ın (öl. 873) *Havâssü'l-ahcâr*ından²⁰, Ebû Hanîfe Dîneverî'nin (öl. 895) *Kitâbu'n-nebât* adlı botanik külliyatından²¹, İshâk b. İbrâhîm Fârabî'nin (öl. 961?) Arapça lügat olan *Dîvânü'l-edeb*inden²², Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (öl. 925) eserinden²³, Nasr b. Ya'kûb Dîneverî'nin (öl. 1020?) *Hukkatu'l-cevâhir fi'l-mefâhir*inden²⁴ de yararlanmışır. Müellifin yukarıda sözü geçen Ortaçağ İslâm dünyasının büyük alim, filozof, kimyacı ve doğa bilimcilerinin eserlerine vâkıf olması ve bu eserleri metotlu bir şekilde kitabına katması onun ciddi bir kültürel birikime sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî'nin madeniyat ve değerli taşlar konusunda hem teorik hem de tecrübî olarak bilgi sahibi olmasının yanı sıra birçok yere seyahat ederek görgüsünü artırması eserde verdiği bilgilerin değerini kıymetli hâle getirmektedir. Yine müellifin eserini Horâsân gibi Ortaçağ İslâm dünyasının önemli maden işleme merkezlerinden birisinde yazması verdiği bilgilerin güvenilirliğini yükseltmektedir.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasına ait orijinal iki cevâhir-nâmeden birisidir. Bu durum onun kendi devrinden sonra cevâhir-nâme yazarları tarafından kaynak olarak kullanılmasına yol açmıştır. Meselâ Nâsiru'd-dîn-i Tûsî (öl. 1274) tarafından yazılan *Tensûh-*

192; aynı mlf., "Şifâ'iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İdil*, 1/5, 2012, s. 26.

¹⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 77, 78, 100 vd.

¹⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 87, 141, 226, 250, 339.

¹⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 135, 249.

¹⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 80, 84, 85, 90, 93, 94 vd.

²⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 134, 207, 215, 217, 219 vd.

²¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 85.

²² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 85.

²³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 231.

²⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbü'rî, a.g.e., s. 91, 93, 99, 175.

*nâme-yi İlhânî*²⁵ ve ‘Abdullah Kâşânî (öl. XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından telif edilen ‘*Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*²⁶ adlı cevâhir-nâmelerin kaynağını *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* oluşturmaktadır²⁷.

Müellif eserini dört bâb üzerine telif etmiştir. Eserin giriş kısmı bir takdim yazısı şeklindedir²⁸. Birinci bâbda farklı başlıklar altında tabiatın dört ana elementi olan hava, su, toprak ve ateşin yanı sıra madenlerin ve minerallerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmektedir²⁹. İkinci bâbın birinci faslında yakut, zümrüt, lal, firuze, inci ve akik gibi kıymetli taşların doğada nasıl buldukları, çeşitleri, değerleri ve özellikleri tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır³⁰. İkinci bâbın ikinci faslında ticarî değeri daha düşük olan billur, yeşim, kehribar, mercan, katır boncuğu, müknaş ve mermer gibi taşlardan kısa bölümler hâlinde bahsedilmektedir³¹. Üçüncü bâbda kükürt, cıva, altın, gümüş, demir, bakır, kalay ve kurşun gibi madenlerin doğada nasıl ve nerede bulduklarıyla özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir³². Dördüncü bâbda metal eşyaların üzerine uygulanan mina ve telâvîh isimli işlemlerin özellikleri, çeşitleri ve uygulamaları anlatılmaktadır³³. Eserin en sonunda hutû³⁴ adlı hayvansal bir üründen mufassal bir şekilde söz edilmektedir³⁵.

2. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*’nin Muhtevası

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, XII. yüzyılda İran’da telif edilmiştir. Eserde Ortaçağ İslâm dünyasının gündelik hayatında yer edinen birçok konu hakkında başka hiçbir kaynakta olmayan ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu anlamda eser bize

²⁵ Nâsiru’ d-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, neşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.

²⁶ ‘Abdullah Kâşânî, ‘*Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2006.

²⁷ İrec Afşâr, yaptığı araştırmalarla bu konuyu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, “«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî”, *Bibliothèque Iranienne (Nâsir al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174; İrec Afşâr, “*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u ‘*Ara’isu’l-cevâhir*”, *Yagmâ*, 271, (1350/1971), s. 35-42.

²⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 49-50.

²⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 59-70.

³⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 71-204.

³¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 205-290.

³² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 293-340.

³³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 343-363.

³⁴ Ortaçağ’da boynuzundan bıçak, kılıç kabzaları gibi şeylerin üretildiği bir hayvan türü. Bu konu hakkında bkz. Julius Ruska, “Noch einmal al-Chutww”, in *Kleine Mitteilungen und Anzeigen, Der Islam*, 4/1, 1913, s. 163-164; Robert Dankoff, “A Note on Khutû and Chatuq”, *Journal of the American Oriental Society*, 93/4, (1973), s. 542-543; Qiu Yihao, “A Resurvey of the *Khutû* (Rhinceros Horns or Walrus Ivory) based on Western and Eastern Accounts”, *Shehui kexue zhanxian*, 2, 2018, s. 129-142 (Çince).

³⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 364-368.

madenlerin ve değerli taşların ne kadara alınıp satıldıkları, madenlerden ve taşlardan hangi ürünlerin yapıldığı, her türlü maden, mineral ve taşın hangi yerlerden elde edildiği, madenlerin ve taşların diğer ülkelerdeki adları, taş ve minerallerin hangi hastalıklara iyi geldikleri, minerallerin yemeklerde kullanımı, her türlü taşın, madenin ve mineralin ağırlık ve değerinin hesaplanmasında Ortaçağ İran metrolojisiyle hükümdarların hazinesinde bulunan değerli taşlar ile ilgili başka hiçbir kaynakta olmayan hikâyeleri hakkında bilgiler vermektedir. Müellifin zikredilen konular hakkında fazla malumât vermesi nedeniyle burada her konu hakkında birkaç örnek vermek araştırmamızın dengesi açısından daha uygun olacaktır.

Eserde mineral ve kıymetli taşların alınıp satılması ile ilgili olarak; bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.)³⁶ ağırlığındaki ufak bir elmas kırıntısının yaklaşık 20 dinara satın alındığından, elmasın kit olduğu zamanlarda yarım dânek (yaklaşık 0,358 gr.)³⁷, bir tesû (yaklaşık 0,18 gr.)³⁸ veya bir miskâlden (yaklaşık 4,3 gr.) biraz daha ağır olan elmas parçasının 60 dinar ile kıymetlendirildiğinden³⁹, bir miskâl ağırlığında (yaklaşık 4,3 gr.) ve kondisyonu gayet iyi olan dahne taşının 2 Nişâbûr altın dinarı ettiğinden bahsedilmektedir⁴⁰. Yine yarım dânek (yaklaşık 0,358 gr.) ağırlığındaki akik taşından yapılan bir yüzüğün değerinin 1 Nişâbûr dinarı olduğu bildirilmektedir⁴¹. Müellif, kıymetli taşların alınıp satılmasıyla ilgili olarak geçmişte yaşanmış olayların güvenilir kişiler aracılığıyla naklini yaptıktan sonra bu konuyu kendi devri ile de kıyaslamaktadır. Meselâ yakutun taşların en kıymetlisi ve şerefli olduğu, önceden bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.) ağırlığındaki behrmânî cinsi yakut taşının 2000 dinar tuttuğunu rivâyet ettiklerinden söz etmektedir⁴². Yine Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.) ağırlığındaki behrmânî cinsi yakut taşının 1000 dinara

³⁶ Miskâl, Ortaçağ'da İran coğrafyasında kullanılan önemli ağırlık birimlerinden bir tanesiydi. 1 miskâl yaklaşık 4,3 gr.'dı. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 7.

³⁷ Dânek, geçmişte İslâm devletlerinde kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup miskâlin 1/6 değerine eşitti. Ortaçağ İran'ında bir miskâli 4,3 gr. kabul edersek bu da yaklaşık 0,716 gr.'a denkti. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 13.

³⁸ Tesû, tarihte İran'da kullanılan bir ağırlık birimi olup Ortaçağ'da yaklaşık 0,18 gr. idi. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 42.

³⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 144.

⁴⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 196.

⁴¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 204.

⁴² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 99.

satıldığını, kendi devrinde ise bu yakut cinsinin azlığı nedeniyle hâlâ çok kıymetli olduğunu belirtmektedir⁴³.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'de madenlerin satılma yöntemiyle ilgili olarak; XII. yüzyılın ikinci yarısında Haçlılar'ın elinde olan Sûr ve Akka'da mercanın kantar ile satıldığı, bu yerlerde kullanılan kantarın Mekke ölçüsüyle 720 dirhem⁴⁴ olduğu aktarılmaktadır⁴⁵. Bununla birlikte kehribarın satışında adet ve ağırlık hesabının esas alındığı, bu taşın kıymetinin her on menn (yaklaşık 8, 33 kg.)⁴⁶ ağırlığında bir, 1 dinar ile 5 dinar arasında fiyatlandırıldığı bildirilmektedir⁴⁷.

Kaynakta coğrafyalar arasında maden ve taşların ticareti konusunda lâcverd taşının Bilâdü'ş-Şâm şehirlerinde rağbet gördüğü⁴⁸, dalgıçların inciye denizden çıkarıp Sûr ve Akka şehirlerine götürüp sattıkları⁴⁹, mercanın Hindistan ve Türkistan'da ilgi gördüğü anlatılmaktadır⁵⁰. Esasında müellifin Nişâbü'r şehrinde yaşamasına rağmen yaptığı seyahatler ve bilgi birikimi neticesinde Sûr ve Akka gibi uzak şehirlerin ekonomisi hakkında da bilgi sahibi olması tesadüf değildir.

Eserde madenlerin ve taşların hangi yörelerden çıkarıldıkları hakkında bol bilgi bulunmaktadır. Meselâ kristal madeninin Keşmîr civarında, Billûr adındaki bir şehirde⁵¹, Zeng adasında⁵², Tûs dağlarında, Hint ülkesinde ve Serendîb yakınında bulunduğu, en iyi kristal taşının Zeng adasından çıktığı belirtilmektedir⁵³. Akik taşının Yemen'den ve Hint ülkesinden elde edildiği, Hint ülkesinden çıkan akik taşının sarı renkli olup canlılığının bulunmadığı, Yemen'den çıkan akik taşının daha kaliteli olduğu hakkında bilgi verilmektedir⁵⁴. Yine lâcverd taşının Cercer⁵⁵, Ermeniyye ve Bedahşân'dan⁵⁶; pâzehr taşının

⁴³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 82.

⁴⁴ Mekke'de kullanılan dirhem'in metrik sisteme göre hesaplaması hakkında bilgi elde edilemedi.

⁴⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 222.

⁴⁶ Menn ağırlık birimi, tarihte İran coğrafyasında kullanılan önemli ağırlık ölçülerinden biriydi. Küçük menn (833 gr.), orta menn (1920 gr.) ve büyük menn (3 kg.) şeklinde tasnif edilmişti. Hesaplamalar küçük menn'e göre yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hinz, a.g.e., s. 21-22; Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 105-107.

⁴⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 229.

⁴⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 217.

⁴⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 221.

⁵⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 223.

⁵¹ Nerede olduğu tespit edilemedi.

⁵² Nerede olduğu tespit edilemedi.

⁵³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 209.

⁵⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 200.

⁵⁵ *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* ile ilgili yapılan çalışmalarda bu kelimenin aslının "Kerker" olduğu, bu yerin coğrafi kaynaklara dayanılarak Errân bölgesinde bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Gozârîş-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 184; Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-

Kirmân civarı ve Gûr dağlarından⁵⁷; hemâr taşının Arap çölünden⁵⁸; yerân taşının Sîstân'dan⁵⁹; pirit taşının da Horâsân dağlarından⁶⁰ temin edildiğinden bahsedilmektedir.

Kaynakta madenlerin ve taşların diğer ülkelerde hangi isimle tanındığı ile ilgili olarak; yeşim taşına Horâsân'da "yeşim", Türkistan'da "kas", Arapların ise "yeşb"⁶¹; sebc taşına Horâsân'da "şebe"⁶²; kehribara Rum dilinde "katrun", Süryani dilinde "dekna"⁶³; hemâr taşına Horâsân'da "hemâhen"⁶⁴; senbâde taşına Rum dilinde "semires"⁶⁵ dendiğinden söz edilmektedir. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* Ortaçağ dilbilimi çalışmaları için mühim bilgiler barındırmaktadır.

Kaynakta madenler ve taşlardan hangi eşyaların üretildiğiyle ilgili olarak; kristal taşından tavla, satranç, sürahi, bardak ve su testisi⁶⁶; yeşim taşından kemer ve bıçak kabzası⁶⁷; sebc taşından kapkacak, tavla, satranç ve diğer eşyalar ile mil yapıldığı zikredilmektedir⁶⁸.

Eser, Ortaçağ İslâm dünyası ve İran metroloji tarihi yönünden büyük önem taşımaktadır. Neredeyse eserin her sayfasında taşların, madenlerin değerlerini ve ağırlıklarını hesaplamak için miskâl, tesû, dânek, nîm-dânek, menn, rıtl gibi birçok ağırlık biriminden söz edilmektedir. Bu ağırlık birimlerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi Ortaçağ İslâm metrolojisinin karanlık yönlerinin aydınlığa kavuşturulmasına yardımcı olacaktır.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'de mineral ve taşların hangi hastalıklara iyi geldikleri ve minerallerin yemeklerde kullanımı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Meselâ bir parça cemest taşının suyla içildiğinde beyin ve mideyi

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şinâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 62.

⁵⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 216.

⁵⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 231.

⁵⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 242.

⁵⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 243.

⁶⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 265.

⁶¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 218.

⁶² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 225.

⁶³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 226.

⁶⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 242.

⁶⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 245.

⁶⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 210.

⁶⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 219.

⁶⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 225.

kuvvetlendirdiği⁶⁹; lâcverd taşının karaciğer iltihabına iyi geldiği⁷⁰; gâvîş taşının sarılık hastalığını iyileştirdiği⁷¹; tutyâ taşının nemli yapısı nedeniyle göz ilacı olarak kullanıldığı ve görüşü canlandırdığı⁷² anlatılmaktadır. Minerallerin yemeklerde kullanılmasıyla ilgili olarak; boraks sütün içine ilâve edildiğinde sütün çabuk tuttuğu ve yoğurt olduğu bildirilmektedir⁷³.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* Ortaçağ İslâm dünyası ekonomi ve ticaret tarihi, metroloji tarihi, tıp ve beslenme tarihi, dilbilimi ve maden tarihi konularında orijinal bilgiler ihtiva etmesi nedeniyle mezkûr alanları çalışan araştırmacılar için mühim bir kaynaktır.

Eserde hükümdarlar ve emîrlere ile ilgili başka kaynaklarda olmayan değerli bilgiler de bulunmaktadır. Meselâ kaynakta Sultan Mahmûd b. Sebüktegin'in (998-1030) hazinesinde bir inci bulunduğu, onun renginin ve canlılığının iyi, ağırlığının iki miskâl dört dânek (yaklaşık 11 gr.) olduğu, bu inciye "yefime" lakabının verildiği ve değerinin 7500 Nîşâbûr dinar ettiği bildirilmektedir⁷⁴.

Müellif, hükümdarların hazinelerini incelemiş olan güvenilir bir kişiden Sultan Sencer'in hazinesinde bir parça lal taşı bulunduğunu, taşın şeklinin külâh başı gibi, ağırlığının ise yüz yirmi dirhem (yaklaşık 384 gr.)⁷⁵ olduğunu nakletmektedir. Müellif yine Sultan Sencer'in hazinesinde gemi şeklinde bir lal taşı olduğunu, bu taşın üzerinde eski padişahlardan Keyhusrev, Keykubâd, Anûşirvân-i Adil ve Melikşah gibi hükümdarların isimlerinin yazılı bulunduğunu bildirmektedir⁷⁶. Ayrıca Sultan Sencer'in firuze taşından yapılmış fıstık kabuğundan büyük bir yüzüğünün olduğu da kaynakta geçmektedir⁷⁷.

Bununla birlikte müellif, 588/1192-93 yılında Sultan Alâu'd-dîn Tekiş'in davetiyle Serahs şehrinde bulunduğunu, sultanın hazinesinden reyhânî cinsinden bir zümrüt taşının getirildiğini, taşın şeklinin kare ve kondisyonunun kusursuz, ağırlığının ise tahminen otuz miskâl (yaklaşık 130 gr.) olduğunu belirtmektedir⁷⁸. Yine değer biçicilerin belirttiklerine göre Tekiş'in hazinesinde bulunan bu zümrüdün değerinin Irak ve Horâsân'ın vergisini birkaç kere karşılayabilecek

⁶⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 215.

⁷⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 217.

⁷¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 238.

⁷² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 267.

⁷³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 275.

⁷⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 186-187.

⁷⁵ Dirhem, Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan bir ağırlık birimidir. Bu birimin İran'daki değeri ortalama 3,2 gr.'dır. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 8.

⁷⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 121.

⁷⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 133.

⁷⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 114.

kıymette olduğunu zikretmektedir⁷⁹. Ayrıca müellif Tekiş'in hazinesinde birkaç parça değişik renklerde yağmur taşı gördüğünü bize aktarmaktadır⁸⁰.

Eserde yukarıda adı geçen hükümdarların yanı sıra Gûr sultanının hazinesinde elli dört dirhem (yaklaşık 172 gr.) ağırlığında bir lal taşının bulunduğunu, küp şeklindeki taşın üzerinde Fetih sûresi yazılı olduğunu güvenilir kişilerden rivâyet etmektedir⁸¹. Yine müellif, Sultan Sencer'in emîrlerinden Melik Mueyyed Ayaba'nın oğlu Toganşah zamanında Hitay ülkesine gönderilen ve hutûdan yapılmış bir kılıç kabzası gördüğünü, ağırlığının yüz dirhem (yaklaşık 300 gr.) olduğunu belirtmektedir⁸².

Müellif eserinde başka hikâyelerden de bahsetmektedir. Meselâ Büveyhîler zamanında (932-1062) lal taşı kırmızı yakutun değerinde sattıklarını, sonradan lal taşının kırmızı yakuttan farklı olduğunu anladıklarını nakletmektedir⁸³. Yine Hârezm hazinesinde yaklaşık altmış miskâl (yaklaşık 260 gr.) ağırlığında yakut parçasının olduğunu ve bu yakuttan bir kadın tasviri yaptıklarını güvenilir kişilerden rivâyet etmektedir⁸⁴. Bundan başka Anadolu sultanlarının tacında bir parça kırmızı yakut bulunduğunu; Horâsân emîrlerinden birisinin kare şeklinde kırmızı yakut taşının olduğunu ve bu taşın 7000 dinara satıldığını güvenilir kişilerden aktarmaktadır⁸⁵.

Müellif, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin yaşadığı bir olayı da bizlerle paylaşmaktadır. Hikâyeye göre; Bîrûnî, Hârezmşâh'ın meclisinde sakinin elinde bir su kabı görmüştür. Bu su kabının zümrüitten yapıldığını, Sâmânîler'in (819-1005) hazinesine ait olduğunu ve 7000 dinara satın alındığını Bîrûnî'ye söylemişlerdir⁸⁶.

Yukarıda zikredilen ve başka kaynaklarda olmayan bu bilgiler, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*'nin kaynak değerini yükseltmektedir.

3. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de bahsedilen eseri kullanan hiçbir araştırmaya rastlamadık. Bu durumun aksine yurtdışındaki birçok çalışmada İrec Afşâr tarafından 2004

⁷⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 115.

⁸⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 259.

⁸¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 121.

⁸² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 366.

⁸³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 116.

⁸⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 93.

⁸⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 100.

⁸⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 114.

yılında İran'da neşredilen *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*den yararlanılmıştır⁸⁷. Biz burada eserin kullanıldığı çalışmalar yerine tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece eseri inceleyen araştırmalara dikkat çekmek istiyoruz.

*Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*yi neşreden İrec Afşâr, eseri 2004 yılında yayınlamadan önce kaynağın önemini diğer cevâhir-nâmeleri inceleyerek ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*nin Nâsiru'd-dîn-i Tûsî (öl. 1274) tarafından yazılan *Tensûh-nâme-yi İlkhânî* ve 'Abdullah Kâşânî (öl. XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından telif edilen '*Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib* adlı cevâhir-nâmelerin kaynağını oluşturduğunu "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî"⁸⁸, ve "*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u '*Ara'isu'l-cevâhir*'"⁸⁹ adlı makaleler ile kanıtlamıştır.

Ekber Haydaryân ve Seyyid Cevâd Murtezâ'î, eserde yer alan ve tanımlanamayan kelime ve cümleler üzerine araştırmalar yaparak *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır⁹⁰.

Eserde Ortaçağ İran'ında imâl edilen seramik, cam ve metal malzemeler hakkında bol bilgi olması nedeniyle bu konu hakkında bazı çalışmalar da yapılmıştır⁹¹.

⁸⁷ Bu eserin kullanıldığı çalışmaların hepsini burada zikretmek imkânsızdır. Konusu Ortaçağ İslâm dünyası cevâhir-nâmeleri, tıp tarihi, maden tarihi, silâh tarihi, seramik tarihi, ticaret ve ekonomi tarihi olan çalışmalarda bu eser kullanılmaktadır. Meselâ bkz. Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, "Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts", *Gladius*, XXXIII, 2013, s. 157-192; Menûchehr Moştâk-i Horâsânî, "Tabakabendî-yi fûlâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî", *Mecelle-yi Mutâla'ât-i İrânî*, 18, 1389/2010, s. 243-282; Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cevâhir-nâme-nevîsî der-dovre-yi İslâmî", *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, 1388/2009, s. 70-81; Yves Porter, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, 2008, s. 609-610.

⁸⁸ Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî", *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174.

⁸⁹ İrec Afşâr, "*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u '*Ara'isu'l-cevâhir*'", *Yagmâ*, 271, 1350/1971, s. 35-42.

⁹⁰ Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'", *Gozârîş-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 183-186; Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şînâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 53-74.

⁹¹ Mîhrnûş Şaffî-yi Serârûdî-Zehra Muhtârî-Yûsuf Emînî, "Bâz-sâht-i lo'âb-i mînâî ber-esâs-i metn-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zîbâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXII/IV, 1396/2017, s. 33-42; Seyyid Muhammed Mîr-Şaffî-Mehdî Muhammedzâde, "Fenn-şînâsî u sâht-i mînâ-yi zerrîn-fâm-i şişe ber-esâs-i formulhâ-yi kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Pejûhe-yi Bâstân-Sencî*, II, 1394/2015, s. 27-38; aynı mlf., "Sâht-i lo'âb-i zerrîn-fâm-i İrânî ber-esâs-i kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zîbâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXI/I, 1394/2015, s. 59-66; Yves Porter,

SONUÇ

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar devrine ait bir cevâhir-nâmedir. Bu eserde Ortaçağ İslâm ve İran tarihine yönelik madeniyat, değerli taşlar, ekonomik değeri daha düşük olan taşlar ve mineraller, seramik ve cam yapımına dair teknikler ile bazı hayvansal ürünler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Eser Sultan Sencer, Sultan Alâu'd-dîn Tekiş ve Sultan Mahmûd b. Sebüktegin gibi hükümdarların hazineleri hakkında başka kaynakta olmayan bilgileri de ihtiva etmektedir.

Kaynak, Ortaçağ İslâm dünyasına yönelik metroloji, maden tarihi, tıp ve beslenme tarihi, silâh tarihi, ekonomi ve ticaret tarihiyle dilbilimi gibi alanlarda yapılacak çalışmalara önemli veriler sunmaktadır.

Nihayetinde eseri neşreden ve 2011 yılında aramızdan ayrılan İran'ın önemli yazma uzmanı, edip ve tarihçilerinden mütebahhir İrec Afşâr'ı burada saygıyla anıyorum.

"Le Quatrième Chapitre du *Javâher-nâme-ye Nezâmî*", *Sciences, Techniques et Instruments dans Le Monde Iranien (X^e-XIXe Siècle)*, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, Téhéran 2004, s. 341-360; aynı mlf., "Les Techniques du Lustre Métallique d'après le *Jowhar-nâme-ye Nezâmî (1196 AD)*", *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Athènes 2003, s. 427-436.

KAYNAKÇA

- 'Abdullah Kâşânî, 'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2006.
- Dankoff, Robert, "A Note on Khutû and Chatuq", *Journal of the American Oriental Society*, 93/4, 1973, s. 542-543.
- Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.
- Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Gozâriş-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 183-186.
- Eliaçık, Muhittin, "Şaban Efendi'nin Şifâ'iyeye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, 2012, s. 189-203.
- _____, "Şifâ'iyeye Adli Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İdil*, 1/5, 2012, s. 8-31.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Afşâr, İrec, "Cevher-nâme-yi Nizâmî mehz-i Tensûh-nâme u 'Ara'isu'l-cevâhir", *Yagmâ*, 271, 1350/1971, s. 35-42.
- Kallek, Cengiz, "Men", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 105-107.
- Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, "Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts", *Gladius*, XXXIII, 2013, s. 157-192.
- Menûchehr Moştâk-i Horâsânî, "Tabaka-bendî-yi fûlâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî", *Mecelle-yi Mutâla'ât-i İrânî*, 18, 1389/2010, s. 243-282.
- Mihrnûş Şafî'î-yi Serârûdî-Zehra Muhtârî-Yûsuf Emînî, "Bâz-sâht-i lo'âb-i mînâî ber-esâs-i metn-i Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zibâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXII/IV, 1396/2017, s. 33-42.
- Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.
- Nâsirü'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, nşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.
- Porter, Yves, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, 2008, s. 609-610.
- _____, "Les Techniques du Lustre Métallique d'après le Jowhar-nâme-ye Nezâmi (1196 AD)", *VIII Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Athènes 2003, s. 427-436.
- _____, "Le Quatrième Chapitre du Jawâher-nâme-ye Nezâmî", *Sciences, Techniques et Instruments dans Le Monde Iranien (X^e-XIXe Siècle)*, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, Téhéran 2004, s. 341-360.
- Qiu Yihao, "A Resurvey of the Khutû (Rhinoceros Horns or Walrus Ivory) based on Western and Eastern Accounts", *Shehui kexue zhanxian*, 2, 2018, s. 129-142 (Çince).
- Ruska, Julius, "Noch einmal al-Chutww", in *Kleine Mitteilungen und Anzeigen, Der Islam*, 4/1, 1913, s. 163-164.
- Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şinâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 53-74.

- Seyyid Muhammed Mîr-Şafî'i-Mehdî Muhammedzâde, "Fenn-şinâsî u sâht-i mînâ-yi zerrîn-fâm-i şîşe ber-esâs-i formulhâ-yi kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*", *Pejûhe-yi Bâstân-Sencî*, II, 1394/2015, s. 27-38.
- _____, "Sâht-i lo'âb-i zerrîn-fâm-i Îrânî ber-esâs-i kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zibâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XX/I, 1394/2015, s. 59-66.
- Şeşen, Ramazan, "Türkiye Kütüphanelerindeki Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4, 1984, s. 5-70; "Berhî ez-nuseh-i hattî-yi nâşinâhte-yi Fârsî der-kitâbhânehâ-yi Türkiye", Farsça trc. Tevfik Subhânî, *Tahkikât-i İslâmî*, V-VI, 1366/1987, s. 170-184.
- Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cevâhir-nâme-nevîsî der-dovre-yi İslâmî", *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, 1388/2009, s. 70-81.
- Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): lasource présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî", *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174.

